

2016-2017 Siyer Mektebi Müfredatı

İMAN ŞEHİRİ MEDİNE

Medine’de İbadet Hayatı: Namaz, Oruç, Zekât Ve Hac

PROF. DR. YUSUF ZİYA KESKİN

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Medine’de İbadet Hayatı: Namaz, Oruç, Zekât Ve Hac

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelen ibadet, dinî bir terim olarak insanın Allah’a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılmaktadır. Bir tanıma göre ise ibadet, Allah’ın razı olacağı işleri yapmaktır.^[1]

İslam’ın temel şartlarını teşkil eden namaz, oruç, zekât ve haccın yanında başka ibadetler de vardır. Kurban kesme, itikâf, dua, zikir, Kur’ân okuma, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlar, terim anlamıyla ibadetin en meşhur örneklerini oluşturur.

Kur’ân’da mücmel bir şekilde emredilen ibadetler Hz. Peygamber tarafından ayrıntılı olarak açıklanmış, uygulanmış ve onun eğitiminden geçen sahabilerce de ifa edilmiştir.

Mekke döneminde öncelikli olarak şirkle mücadele edilmiş, tevhid ilkesine vurgu yapılmış, iman konuları üzerinde durulmuş, bu arada İslam’ın tevhid anlayışını pekiştiren ibadetler de peyderpey teşri kılınmıştır. Mekke döneminde bazı ibadetler emredilmiştir. Namaz ve ona hazırlık niteliğindeki abdest, gusül ve infak bunlardan bazılarıdır. Hicret öncesinde beş vakit namaz ve Cuma namazı farz kılınmıştır. Hicreti takip eden yıllarda

[1] Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *DİA*, Ankara, 1999, c. 19, s. 233.

oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerle onları tamamlayıcı hükümler kesinlik kazanmıştır.

Kur’ân’da başta namaz olmakla birlikte zekât, hac ve oruç gibi temel ibadetler sıkça hatırlatılıp emredilmiştir. Kur’ân’da mücmel olarak zikredilen ibadetlerin nasıl yerine getirileceği, uygulama şartları ve hükümleri Hz. Peygamber’in uygulama ve açıklamalarıyla vuzuha kavuşmuştur. Hz. Peygamber’in Medine döneminde ibadetlere ve insan ilişkilerine dair açıklama ve uygulamaları ağırlık kazanmış, sahabe bu dönemde adeta ibadet eğitimi görmüştür. Mesela Hz. Peygamber, “*Ben nasıl namaz kılyorsam siz de öylece kılın*”^[2]; “*Hacla ilgili bilgileri benden öğreniniz*”^[3] diyerek ümmetine namazın kılınışı ve haccın eda ediliş biçimlerini ayrıntılarıyla göstermiş, uygulama ve öğretmeye dayalı dinî hayat, sonraki nesillerce aynı şekilde devam ettirilmiştir.^[4]

İbadetler, manevi kirlenmenin önlenmesi, ahlaki zaafaların giderilmesi ve huzurlu bir ruhi hayatın yaşanması bakımından en etkili vasıtalaradır.

Şimdi Medine dönemindeki ibadet hayatından dört başlığı inceleyecek, sırasıyla namaz, oruç, zekât ve hac hakkında bilgi vereceğiz.

A. NAMAZ

Farsça bir kelime olan namaz, tazim için eğilmek, kulluk, ibadet anlamlarına gelmektedir. Sözlükte dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak manasına gelen namaz, Arapça’da salat kelimesiyle ifade edilmektedir. Terim olarak salat, tekbirle başlayıp selamla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedeni ibadeti ifade eder.^[5]

Salat kelimesi ve türevleri, Kur’ân’da sözlük ve terim anlamında 99 yerde geçer. Hadislerde de salat kelimesi, sözlük ve terim anlamlarında sıkça kullanılır.

Kur’ân’dan anlaşıldığına göre namaz, hemen bütün dinlerde mevcuttur. Hz. Âdem, Hz. Nûh ve Hz. İbrahim’den sonra namazı terk eden nesil-

[2] Buhârî, Ezân, 18; Dârimî, Salât, 42.

[3] İbn Hanbel, III, 318, 366; Nesâî, Menâsik, 220.

[4] Ferhat Koca, “İbadet”, *DİA*, Ankara, 1999, c. 19, s. 241.

[5] M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *DİA*, Ankara, 2006, c. 32, s. 350.

lerin geleceği,^[6] Hz. Zekeriyâ'nın namaz kıldığı,^[7] Hz. İbrahim'in kendisini ve neslini namazı dosdoğru kılan kullarından eylemesi için dua ettiği,^[8] Hz. Lokman'ın oğluna namazı hakkıyla kılmasını öğütlediği,^[9] Hz. Mûsâ'ya Allah'ı anmak üzere namaz kılmasının emredildiği,^[10] Hz. İsâ'nın beşikteki mucizevi konuşmasında namaz vecibesine atıfta bulunduğu^[11] ifade edilmektedir.

Hadis ve tarih kaynaklarından, İslam öncesi Arap toplumunda Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi Hanîf diye isimlendirilen bazı kimselerin Kâbe'ye yönelerek namaz kıldıkları anlaşılmaktadır.^[12] Buna karşılık Cahiliye Arapları arasında muayyen bir namaz şeklinin bulunduğu bilinmemektedir.

Kaynaklarda İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren namaz ibadetinin mevcut olduğu ve beş vakit namaz farz kılınmadan önce sabah ve akşam olmak üzere iki vakit namaz kılındığı belirtilmektedir.^[13]

Üç yıl kadar süren gizli davet ve daha sonraki açık davet döneminde Resul-i Ekrem evinde, ıssız dağ eteklerinde ve öğle tenhalığı sırasında Harem'de namaz kılmıştır. İlk Müslümanlar da Mekke içinde gizli yer bulamadıklarında şehir dışına çıkıp ıssız yerlerde ve zaman zaman mescid haline getirdikleri Erkam adlı sahabinin evinde namaz kılmışlardır.^[14]

İslamiyet'te bugün bilinen şekliyle beş vakit namaz, hicretten bir buçuk yıl kadar önce Miraç gecesinde farz kılınmıştır.^[15] Hadis kaynakların-

[6] Meryem, 19/59.

[7] Al-i İmran, 3/39.

[8] İbrahim, 14/40.

[9] Lokman, 31/17.

[10] Taha, 20/14.

[11] Meryem, 19/31.

[12] Müslim, Fazâilu's-sahâbe, 132. Ayrıca bkz., Ali Osman Ateş, *Asr-ı Saadet'te Dinler ve Gelenekler*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, c. 2, s. 29-30 ("Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam" Kitabı İçinde).

[13] Hayreddin Karaman, *Asr-ı Saadet'te İslam Hukuku'nun Oluşumu*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, c. 2, s. 262 ("Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam" Kitabı İçinde); Kasım Şulul, *Ana Hatlarıyla Sıyer-i Nebi*, İstanbul, 2015, Ensar Yayınları, s. 268.

[14] Ahmed Güner, *Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, c. 3, s. 219 ("Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam" Kitabı İçinde).

[15] Buhârî, Bed'u'l-halk 6; Müslim, İmân 259.

da yer alan bilgilerden namazların önce ikişer rekât olarak farz kılındığı, hicretten kısa bir süre sonra öğle, ikinci ve yatsı namazlarının farzlarının dörder rekâta çıkarıldığı anlaşılmaktadır.^[16]

Hadis kaynaklarında, miraç hadisesini takip eden günlerde Cebrail’in Kâbe’de Hz. Peygamber’e imamlık yapmak suretiyle beş vakit namazı kıldırıldığı, her bir namazın başlangıç ve bitiş vakitlerini uygulamalarıyla gösterdiği ve bunları ayrıca sözlü olarak da açıkladığı kaydedilmiştir.^[17] Cuma suresinin 9. ayetinden beş vakit namaz dışında Cuma günü kılınacak namazın da farz olduğu ve cemaatle kılınması gerektiği anlaşılmaktadır.

Namazın kılınış şekline dair Kur’ân’da ayrıntılı bilgi verilmemekle birlikte çeşitli ayetlerde kıraat, kıyam, ka’de, kible, abdest, rükû ve secde gibi namazın bazı şartlarına ve rükünlerine işaret edilmiştir.^[18]

Hz. Peygamber, namazın İslam’ın beş şartından biri^[19] ve amellerin en faziletlisinin vaktinde kılınan namaz olduğunu,^[20] kulun kıyamet günü ilk olarak namazdan hesaba çekileceğini^[21] bildirmiş, yeni Müslüman olan birine her gün beş vakit namaz kılması gerektiğini söylemiştir.^[22] Ayrıca “*Namazı benden gördüğünüz gibi kılınız*” diyerek^[23] namazların rekât sayılarını ve kılınış şeklini uygulamalarıyla öğretip açıklamıştır.

Ashab döneminden itibaren namaz ibadeti, bütün çeşitleriyle Hz. Peygamber’in uygulama ve açıklamalarına uygun şekilde nesilden nesile dini hayatın canlı bir parçası olarak intikal ettirilmiş, bütün Müslümanlar ve İslam âlimleri namazın farz olduğu hususunda görüş birliği içinde olmuştur. İslam âlimleri, namaz vecibesini bilerek terk etmenin büyük günah olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

[16] Buhârî, Salât 1; Müslim, Salâtu’l-müsafirîn 1, 3

[17] Müslim, Mesâcid 176, 179.

[18] Müzzemmil, 73/20; Bakara, 2/238; Âl-i İmrân, 3/191; Bakara, 2/144; Mâide, 5/6; Hac, 22/77.

[19] Buhârî, İmân 1.

[20] Buhârî, Tevhîd 48.

[21] Ebû Dâvûd, Salât 145.

[22] Müslim, İmân 8, 10.

[23] Dârimî, Salât 42.

Hanefî mezhebi dışındaki fakihler, namazı hüküm bakımından genel olarak farz ve nafil olmak üzere iki grupta ele alırken, Hanefî fikhındaki bir tasnife göre namazlar farz, vacip ve nafil olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. Günde beş vakit namaz ve Cuma namazı, farz namazlar grubunda yer alır. Vitr namazı ile Ramazan ve Kurban bayramı namazları vacip namazlardır. Vitr namazı ile bayram namazları, Hanefîlerin dışındaki fakihlere göre sünnet namazlar arasında yer almaktadır. Farz veya vacip namazların dışında kalan namazlar genel itibariyle nafil namaz olarak adlandırılır. Bu sebeple farz namazlardan önce ve sonra kılınan sünnet namazlar nafil namazlara dâhildir. Farz namazlara tabi nafil namazlar, belli bir düzen içinde beş vakit farz namazlarla birlikte kılındığı için revâtib, farzlara tabi olmayanlar ise regâib şeklinde isimlendirilir. Teheccüd, kuşluk, istihare, yağmur duası namazı, husuf (ay tutulması), küsuf (güneş tutulması), tahiyetu'l-mescid, evvâbîn, tesbih, ihrama giriş ve hacet namazlarıyla abdest ve gusülden sonra kılınan namaz, regâib türünden nafil namazlardır. Namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler dışında istenildiği kadar nafil namaz kılınabilir.

Namazların tek başına kılınması mümkün olmakla birlikte Hz. Peygamber, cemaatle kılınan namazın tek başına kılınan namazdan yirmi beş veya yirmi yedi derece daha faziletli olduğunu belirtmiş,^[24] kendisi cemaate imamlık yapmış, hastalandığında da cemaate katılarak Hz. Ebû Bekr'in arkasında kılmıştır.

Hz. Peygamber döneminde kadınlar da cemaatle namaza katılmışlar, hatta geceleri bile cemaate devam etmişlerdir.

Namaz ibadetinin yerine getirildiği en önemli mekân Mescid-i Nebevî olmuştur. Her gün kılınan beş vakit namaz, haftada bir kılınan Cuma namazı ve diğer bazı namazlar hep burada kılınmıştır. Sadece farz namazlar değil, sünnet namazlar ile Teravih namazı gibi birçok nafil namaz da Mescid-i Nebevî'de kılınmış, burası aynı zamanda itikâf mahalli olarak kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Ramazan'ın son on gününde Mescid-i Nebevî'de itikâfa girmiş ve bu uygulamasını vefatına kadar sürdürmüştür.^[25]

[24] Buhârî, Ezân, 30; Müslim, Mesâcid, 245-250.

[25] Buhârî, İtikâf, 1.

İmandan sonra en faziletli amel sayılan^[26] ve kelime-i şهادetten sonra İslam’ın en önemli rüknü olan namaz, kişinin bedeni, dili ve kalbiyle, kısaca bütün varlığıyla Allah’a yönelmesi halidir. Bu özelliğinden dolayı diğer bütün ibadetlerin özü sayılmıştır. Hz. Peygamber bir hadisinde “**Namaz dinin direğidir**”^[27] demiş, namazın en önemli rüknü mahiyetindeki secdeyi ise kulun Allah’a en yakın olduğu durum olarak nitelendirmiştir.^[28]

Namaz aynı zamanda hata ve günah kirlerinden arınmanın bir yoludur. Kur’ân-ı Kerîm’de namazın ahlaki tesirlerine ve kötülöklere karşı koruyucu özelliğine işaret edilerek “**Şüphesiz namaz hayasızlıktan ve kötölüklerden meneder**”^[29] buyurulmuş, Hz. Peygamber de beş vakit namazın iki namaz arasındaki küçük günahlara kefarete olduğunu^[30] belirtmiştir.^[31]

B. ORUÇ

Oruç kelimesi, sözlükte bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak anlamına gelen Arapça *savmın* Farsça karşılığı olan rûze kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. Terim olarak oruç, tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şeran belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmayı ifade eder. Süresi içinde kişinin kendini oruç yasaklarına karşı tutmasına imsak denir. Bu kelime “oruca başlama, orucun başlangıç anı” manasında da kullanılır. Oruç tutmaya hazırlık olmak üzere fecrin doğmasından önce yenen yemeğe sahur denir. Vakti gelince orucu usulüne göre açmaya, yani sonlandırmaya iftar adı verilir.^[32]

Oruç ibadetine hemen bütün dinlerde rastlanır. Yahudilikteki en önemli oruç, kefarete günü (Yom Kipur) orucudur. Bu oruç Yahudi ay takviminin birinci ayı olan tişrinin (eylül-ekim) onuncu günü tutulur. Oruçlu olunan süre içinde yeme, içme, cinsel ilişkide bulunma, yıkanma ve her türlü te-

[26] Müslim, İmân, 137-140.

[27] İbn Hanbel, V, 231, 237; Tirmizi, İmân, 8.

[28] Müslim, Salât, 215; Nesâî, Mevakîtu’s-salât, 35.

[29] Ankebût, 29/45.

[30] Buhârî, Mevâkîtu’s-salât, 4, 6; Müslim, Tahâret, 14, 15.

[31] M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *DİA*, Ankara, 2006, c. 32, s. 350-357.

[32] Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *DİA*, Ankara, 2007, c. 33, s. 414.

mizlik yapma, yağlanma ve ayakkabı dâhil, deriden yapılmış bir şey giyme haramdır.

Hz. İsâ'nın ihdas ettiği özel bir oruç günü veya biçimi olmamakla birlikte Hristiyanlar ilk dönemlerde bilhassa her Çarşamba ve Cuma günü oruç tutmuş, yılın belirli dönemlerinde genelde et ve süt ürünlerine karşı perhiz uygulamışlardır. Yeni Ahid'de Hz. İsâ ve havarilerin de oruç tuttuklarından bahsedilir.^[33]

İslamiyet'te başka oruç çeşitleri bulunmakla birlikte belirli şartlar çerçevesinde her Müslüman için zorunlu bir ibadet niteliğinde olanı, hicretin 2. yılı Şaban ayında (Şubat 624) farz kılınan ramazan orucudur.^[34] Kur'ân'da ramazan orucunun farziyeti ve kuralları ile ilgili hükümler yer almış, önceki toplumlara da orucun farz kılındığına dikkat çekilmiştir.^[35] Ramazan orucu Cibril hadisinde,^[36] İslam'ın beş şartının açıklandığı hadiste ve diğer birçok hadiste farziyeti ve hükümleri açıklanmış, başlangıçtan itibaren İslam ümmeti bu ibadetin farz olduğu hususunda ittifak etmiştir.

İslam'ın beş temelinden birini teşkil eden ve farz olan ramazan orucu dışında emir veya tavsiye edilmiş başka oruçlar da vardır. Ramazan orucu, gerek edası gerekse kazası bakımından farz oruçlar grubuna girer. Kefareti gerektiren bazı haller sebebiyle tutulması gereken oruçlar da farz oruçlar arasında yer alır.

Tavsiye edilen oruçlar ise, farz ve vacip olmayan, fakat dinen yapılması tavsiye edilen oruçlar olup bunlar mendup terimiyle ifade edilir. Tavsiye edilen oruçlara, bir günü oruçlu bir günü oruçsuz geçirmek (Savm-ı Davud), muharrem ayının dokuz ve onuncu veya on ve on birinci günlerinde, Zilhicce ayının ilk sekiz gününde ve hacda olmayanlar için dokuzuncu (arefe) gününde, Şevval ayının altı gününde, tercihen on üç, on dört ve on beşinci günleri olmak üzere her kameri ayın üç gününde, her haftanın Pazartesi ve Perşembe günlerinde, haram aylar olarak bilinen zilkade, zilhicce, muharrem ve recep aylarında ve Şaban ayında oruç tutmak örnek

[33] Ali İhsan Yitik, "Oruç", DİA, Ankara, 2007, c. 33. s. 414-15.

[34] Kasım Şulul, *Ana Hatlarıyla Sıyer-i Nebi*, İstanbul, 2015, Ensar Yayınları, s. 363.

[35] Bakara, 2/183-87.

[36] Buhârî, İmân, 1.

olarak verilebilir. Bunların dışında kişinin kendi isteğiyle oruç tutması tavsiye edilmiş olup bunlara dar anlamıyla nafîle oruçlar denmiştir.

Bunun yanında bazı oruçlar da yasaklanmıştır. Ramazan bayramının ilk günüyle kurban bayramının dört gününde oruç tutmak, kadınların hayız ve nifas hallerinde oruç tutmaları dinen yasaklanmış olup cumhura göre haramdır. Bazı oruçlar da mekruh olarak değerlendirilmiştir. Mezheplerin farklı yaklaşımları bulunmakla birlikte kişinin mutat oruç günlerine rast gelmeksizin sadece Cuma gününü, yine sadece muharremin onuncu gününü, cumartesi günü, Pazar günü, Mecusilerin ilkbahar ve sonbahar bayramı günleri olan Nevruz ve Mihrican günü gibi diğer din mensuplarının kutsal günlerini oruçlu geçirmek mekruh olarak nitelendirilmiştir.

Orucun rüknü imsak, yani bu ibadetin vakti içinde yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmaktır. Orucun vakti, tan yerinin ağarmasıyla güneşin batması arasındaki süredir.

Bir kimsenin oruç ibadetiyle yükümlü sayılabilmesi için Müslüman, buluş çağında ve akıllı olması gerekir. Yükümlü olunan orucun zamanında yerine getirmenin gerekli olması için de sağlıklı olmak, mukim olmak, niyet etmek, hayız ve nifas halinde olmamak gerekir.

Ramazan orucunu ertelemek veya bozmak için geçerli bazı mazeretler vardır. Bunlar hastalık, yolculuk, gebelik ve emzirme, yaşlılık, hayati tehlikeye yol açacak ölçüde açlık ve susuzluk, tehdit edilme, hayız ve nifastır.

İslam âlimleri, oruçla yükümlü kişinin dinen geçerli bir mazereti olmaksızın ramazan orucunu zamanında tutmaması halinde günahkâr olacağı ve zimmetinde borç olarak kalan bu orucu ilk fırsatta kaza etmesi gerektiği hususunda fikir birliği içindedir. Muayyen bir vakitte tutulması adanıp zamanında tutulmamış nezir orucunun da ilk fırsatta tutulması gerekir.

Başlanmış farz veya vacip bir orucu dinen geçerli bir mazeret olmaksızın yemek, içmek veya cinsel ilişki ile bozmak günah olup ramazan orucunun edasında duruma göre kaza veya kaza ile birlikte kefaret gerekir. Belirli durumlarda ramazan orucunu bozmanın cezası olmak ve Allah’tan bağışlanma dilemek üzere tutulması gereken kefaret orucunun süresi peş

peşe altmış gündür. Hangi durumlarda kaza, hangi durumlarda kefaret gerekeceği konusu mezhepler arasında ihtilafıdır.^[37]

Hadislerde vakti girdikten sonra oruçlunun iftarda acele etmesi^[38] ve orucunu hurma, tatlı veya su ile açması tavsiye edilmiş, Resûl-i Ekrem bunu bizzat uygulayarak akşam namazını kılmadan önce birkaç hurma ile orucunu açmıştır.^[39] Ayrıca sahura kalkmayı teşvik etmiş, iftar yapmaksızın iki orucu birbirine eklemeyi (savm-ı visâl) ise yasaklamıştır.^[40]

Oruç açılırken dua edilmesi sünnettir. Sevgili Peygamberimiz, oruçlunun iftar anında yapacağı duanın geri çevrilmeyeceği müjdesini vermiştir.^[41] Allah Resûlü, oruçlu kimselere iftar yemeği verilmesini teşvik etmiş, oruçlunun sevabında bir eksilme olmaksızın iftar verenin de oruçlu kadar sevap alacağını bildirmiştir.^[42]

Allah Resûlü, “**Sahura kalkın, zira sahurda bereket vardır**” buyurarak sahur yemeği teşvik etmiş,^[43] uygulamalarıyla da sahura önem vermiştir. Sahura kalkanların Allah’ın rahmetine ve meleklerin duasına mazhar olacağını belirtmiş,^[44] sahur yemeğini “mübarek gıda” olarak nitelemiştir.^[45]

Hız. Peygamber, ramazan gecelerini ibadetle geçirmiş, ümmetine de tavsiye etmiştir. Bu bağlamda teravih namazını başlangıçta cemaate iki veya üç gün bizzat kıldırılmış, daha sonra cemaatin arttığını görünce mescide çıkmamış ve bunu Allah’ın farz kılmasından endişe ettiği için yaptığını söylemiştir.^[46]

Ramazanın son on gününü ibadetle geçirmek sünnettir. Hız. Aişe’nin bildirdiğine göre Hız. Peygamber, ramazanın son on gününde ibadet için

[37] İbrahim Kafi Dönmez, “Oruç”, *DİA*, Ankara 2007, c. 33, s. 420-25.

[38] Buhârî, Savm, 45.

[39] Ebû Dâvûd, Savm, 21.

[40] Buhârî, Savm, 48; Müslim, Sıyâm, 45-46; 56-61.

[41] İbn Mâce, Sıyâm, 48.

[42] Tirmizî, Savm, 82.

[43] Buhârî, Savm, 20.

[44] İbn Hanbel, III, 12.

[45] Nesâî, Sıyâm, 25-26.

[46] Buhârî, Teheccüd, 5; Salâtu’t-terâvîh, 1.

yoğun bir gayret içine girer, gecesini ihya eder ve ibadet için aile fertlerini uyandırır.^[47]

Oruç, Allah’a kul olma bilincine varılabilmesi, mümine yaraşmayacak hal ve davranışlardan sakınılması ve kulluğun belirli bir disipline bağlanması açısından önemli bir ibadettir. Oruç sayesinde insan ruhen yücelir, yüksek ahlaki erdemlerle bezenir, yıllık bir muhasebeyle kendisine verilen ömrü nasıl geçirdiği hakkında bir değerlendirme yapma fırsatı bulur, bir yandan sahip olduğu nimetlerin büyüklüğünü daha iyi idrak ederken öte yandan mahrumiyet içinde olanların halini düşünüp onları anlama fırsatı bulur ve toplum içinde kendisine düşen görevlerin farkına varır. Oruç kuvvetli bir sorumluluk bilinci kazandırdığından insanın Allah’a, kendisine, ailesine, içinde yaşadığı topluma, başka insanlara, çevreye, evrendeki bütün canlı ve cansızlara karşı sorumlu bir varlık olduğunu kavramasına yardımcı olur.^[48]

C. ZEKÂT

Sözlükte “artma, arıtma; övgü ve bereket” manalarına gelen zekât, terim olarak Kur’ân’da belirtilen sınıflara sarf edilmek üzere dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli payı ifade eder. Örfte bu payın maldan çıkarılması işlemine de zekât denilir. Sadaka kelimesi de terim olarak zekâtla eş anlamlıdır.^[49]

Kur’ân’da zekât kelimesi otuz ayette marife olarak geçer ve bunların yirmi yedisinde namazla birlikte zikredilir. Kur’ân’da sadaka terimi de hepsi Medenî surelerde olmak üzere on iki ayette zekât anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte sadaka, hadislerde ve daha çok örfte mecburi olmayan gönüllü ödemeleri de içine alan daha genel bir anlama sahip olmuştur.

Zekâtın yılı tartışmalı olsa da Medine döneminde farz kılındığında görüş birliği vardır. Ramazan orucunun farz kılındığına dair ayetin hicretin 2. yılında (623) nazil olduğu, zekâtın da bundan sonra farz kılındığı genel kabul görmüştür.

[47] Müslim, İtikâf, 7.

[48] İbrahim Kafî Dönmez, “Oruç”, *DİA*, Ankara 2007, c. 33, s. 418.

[49] Mehmet Erkal, “Zekat”, *DİA*, Ankara, 2013, c. 44, s. 197.

Kur'ân ve sünnette namazla zekâtın genelde birlikte zikredilmesi, iki temel ibadet arasında yakın bağ kadar namazın şahsî-bedenî, zekâtın da içtimaî-malî ibadetleri temsil etmesi ve dindarlığın kemalinin bu iki kanaldaki sorumlulukların ifasıyla gerçekleşeceği anlamını taşır.

Zekâtın, sırf Allah'ın emri olduğu için ifası gereken ve samimi niyeti gerektiren ibadet yönünün yanı sıra bireyde ve toplumda dini ve ahlaki değerleri yücelten, sosyal yapıyı güçlendiren, ekonomik hayata canlılık getiren birçok yararı vardır. Zekât, Kur'ân'ın ifadesiyle fakirin hakkıdır, onu vermek “tathir” ve “tezkiye”yi,^[50] kişinin maddî ve manevî varlığını temizleme ve arıtmayı sağlar.

Zengini cimrilik hastalığından, aşırı mal hırsından kurtarır; ona cömertlik ve kendi alın terinden bir pay verebilme, verilen nimete yine kendi cinsinden şükretme hasleti kazandırır. Toplumda sosyal dayanışmayı güçlendirir, devletin ulaşamadığı ihtiyaç sahiplerine uzanarak kardeşlik duygularını besler, fakiri onurunu incitmeden himayesine alır, sermayenin atıl kalması yerine yatırıma yönelmesini sağlar.^[51]

Zekât ve sadaka gibi ibadetler vesilesiyle toplumun her kesiminde güçlü bir diğerkâmlık ve özveri ruhu yaşanır. Gelir dağılımındaki eşitsizliğin, fakirlik ve ihtiyacın yol açtığı sosyal gerilimlerin aşılması bu ve benzeri ibadetler sayesinde gerçekleşir.^[52]

Zekâtın vücut sebebi, artıcı vasıfta nisap miktarı bir mala sahip olmak, rüknü ise farz olan miktardaki payı, yani 1/40'ı (% 2,5) malından çıkarıp hak sahibine temlik etmektir.

Toprak mahsullerinden, eğer toprak emek sarf edilmeden mesela yağmurla veya nehir suyu ile tabii biçimde sulanıyorsa 1/10 (% 10), emek harcanarak veya dolap vb. aletler kullanılarak sulanıyorsa 1/20 (% 5) nispetinde zekât alınır.^[53]

Zekâtın mükellef açısından vacip olabilmesi için kişinin Müslüman, hür ve akıl balığ olması gerekir. Zekâtın mal açısından vücut şartları ise

[50] Tevbe, 9/103.

[51] Mehmet Erkal, “Zekat”, *DİA*, Ankara, 2013, c. 44, s. 197.

[52] Hayati Hökelekli, “İbadet”, *DİA*, Ankara, 1999, c. 19, s. 251.

[53] Mehmet Erkal, “Öşür”, *DİA*, Ankara, 2007, c. 34, s. 99.

tam mülkiyet, nema (ticaret malları, havyanlar, altın, gümüş, para gibi), havaic-i asliyye (kişinin asli ihtiyaçlarını karşılayacak mal), nisab (595 gr. gümüş, 85 gr. altın, 40 koyun, 5 deve veya 30 sığır), havelânu’l-havl (malın üzerinden bir kameri yılın geçmesi, toprak mahsullerinde bu şart aranmaksızın zekât, hasat mevsiminde ödenir) ve borç karşılığı olmamasıdır (malın, ödenecek bir borcun karşılığı olmaması).

Zekâtın sıhhat şartları ise, niyet ve ehline temlik etmektir. Fukaha, başka ibadetlerde olduğu gibi zekâtın eda edilmesinde de mükellefin zekât verme niyetinin şart olduğunda görüş birliği içindedir. İkinci sıhhat şartı, zekâtı hak sahibi belli zümrelerin mülkiyetine geçirmektir. Temlik şartının sonucu olarak fıkhîta yerleşik görüşe göre neticede bir hayır ve salih amel de olsa, cami, yol, köprü, çeşme yapımı gibi hayrî hizmetlere zekât niyetiyle mal ve para verildiğinde ehline temlik şartı gerçekleşmediğinden mükellefin zekât borcu düşmez.

Zekât, Tevbe suresinin 60. ayetinde gösterilen sekiz sınıfa verilir. Hicrî 9 (631) yılında inen bu ayette **“Sadakalar (zekâtlar), Allah’tan bir farz olarak fakirlere, miskinlere, zekat işinde çalışanlara, kalpleri İslam’a ısındırılacak kişilere, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalmışlara aittir”** buyrulur zekâtın verileceği sekiz sınıf ayrı ayrı sayılmıştır.

Zekât, yukarıda açıklananlar dışındaki sınıf ve yerlere verildiğinde hem bu farz ödenmemiş, hem de zekâtan beklenen bireysel, sosyal, ekonomik amaçlar gerçekleşmemiş olur. Kural olarak zekât anneye, babaya, eş ve çocuklara, Müslüman olmayanlara, zenginlere, Hz. Peygamber’in yakınlarına verilmez. Bu dört sınıfa verilmeyişinin gerekçeleri her birinde farklıdır.

Zekât sadece Allah rızası için verilmeli, bu görev başa kakmadan ve eza vermeden yerine getirilmeli,^[54] temiz ve helal kazançtan, malın iyi cinsinden^[55] ödenmelidir.^[56]

[54] Bakara, 2/261.

[55] Bakara, 2/267.

[56] Mehmet Erkal, “Zekat”, *DİA*, Ankara, 2013, c. 44, s. 199-207.

D. HAC

Arapça’da “götmek, yönelmek, ziyaret etmek” anlamlarına gelen hac kelimesi, fıkhî terimi olarak imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe’yi, Arafat, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret etmek ve belli bazı dini görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapça’da hâc (çoğulu huccâc), Türkçe’de hacı denir.

Haccın temelinde ulûhiyetin herhangi bir yerde tecellisi inancı yatmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğerk yerlerden farkı yoktur. Ancak burada ulûhiyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekânı diğerk yerlerden farklı kılmakta, kutsallaştırmaktadır.

Kutsal mekân kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti tarih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekânları ziyaretin sebebi o mekânın kutsiyetinin bahsedebileceği maddi, manevi ve ahlaki faydaları elde etmektir.^[57]

İslami kaynaklara göre haccın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bir kısmı İsrailiyat’a dayanan bazı rivayetlere göre Kâbe’yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra da Hz. Âdem, Allah’ın emriyle Mekke’ye giderek Arafat’ta Hz. Havva ile buluşup kendisine Beytullah’ın etrafındaki hacle ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir. Hz. Şit’in peygamberliği sırasında onardığı Kâbe, Nûh tufanının arkasından uzunca bir süre kumlar altında kalmış ve nihayet Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir.^[58]

Hac suresi 27-29. ayetlerinden insanları hac yapmak üzere Mekke’ye davet eden ilk peygamberin İbrahim olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim, haccın menasikini tespit ederek Kâbe’nin her yıl ziyaret edilmesini sağlamış, ondan sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe’yi ziyaret etmişlerdir.

[57] Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14, s. 382-86.

[58] Bkz., Bakara, 2/127.

İslam’ın doğuşu sırasında Kâbe’yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife’de vakfe, kurban kesme gibi adetler devam ettirilmekte, hac putperest gelenekleriyle birlikte sürdürülmekteydi.

Haccın, muhtemelen Hz. İbrahim’den beri yerine getirilen bir ibadet olması dolayısıyla Müslümanlara ne zaman farz kılındığı konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Kaynaklarda hicretin 5, 6, 7, 8, 9 ve 10. yıllarının ileri sürüldüğü görülür. Ancak 9. yılda farz kılındığı görüşü daha kuvvetlidir. Buhârî, Nevevî, İbn Teymiye ve İbn Kayyım el-Cevziyye bunu benimsemişlerdir. Nitekim Buhârî’nin delil getirdiği, **“Ona yol bulabilenlerin Beytullah’ı haccetmesi Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır”**^[59] mealindeki ayet o yıl nazil olmuştur.^[60] Müslim’in rivayet ettiği Cabir b. Abdullah hadisinde yer alan “Resûlullah Medine’de dokuz yıl haccetmeden bekledi; sonra onuncu senede Allah elçisinin hacca gideceğini halka ilan ettirdi” şeklindeki ifade de^[61] bu görüşü doğrulamaktadır. Bu son açıklamada da belirtildiği üzere Hz. Peygamber’in İslamî usullere uygun olarak bu farzı yerine getirmesi, Mekke’nin fethini (8. yıl) değil, yukarıdaki ayetin nüzulünü takip eden hac mevsiminde yani 10. yılda vuku bulmuştur.^[62]

Hac, Mekke’nin fethinden önce farz kılınmakla birlikte müşriklerle ilişkilerin iyi olmaması sebebiyle Müslümanlar ancak fetihten sonra hacca gidebildiler. Hz. Peygamber’in katılmadığı bu hacda Müslümanların yanında Arabistan’ın çeşitli bölgelerinden gelen müşrikler de vardı. Hz. Peygamber fetih yılında bir hac emiri tayin etmemiş, Mekke valisi Attâb b. Esîd bu görevi yerine getirmiştir. Fethi takip eden yıl hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir görevlendirilmiştir. Müşriklerin Mescid-i Harâm’a yaklaşmayaçağı,^[63] kadın veya erkek hiç kimsenin çıplak tavaf yapamayacağı gibi hususları tebliğ vazifesi ise Hz. Ali’ye verilmiştir.^[64]

Hicretin 10. yılında hac görevini ifade eden Resûl-i Ekrem’den sonra gelen halife ve hükümdarlar da ya bizzat kendileri hacca gitmek yahut

[59] Âl-i İmrân, 3/97.

[60] Buhârî, Hac, 1.

[61] Müslim, Hac, 147.

[62] Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14, s. 386-89.

[63] Tevbe, 9/28.

[64] Buhârî, Salât, 10.

emir tayin etmek suretiyle hac kabilelerinin bu vecibeyi huzur içinde yerine getirmelerini sağlamışlardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, halifeliklerinin ilk yılında hac emiri tayin edip ertesi yıl bizzat hacca gitmişler, Hz. Osman halifeliğinin ilk ve son yılları hariç her yıl haccetmiş, Hz. Ali ise iç karışıklık sebebiyle hilafet yılları içinde buna hiç fırsat bulamamıştır.^[65]

Kur'ân-ı Kerîm, yoluna gücü yetenlerin hac görevini ifa etmesinin Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğunu belirtmekte,^[66] Hz. Peygamber de haccın İslam'ın beş şartından birini teşkil ettiğini haber vermektedir.^[67] Aşap döneminden zamanımıza kadar geçen süre içinde bütün âlimler, gücü yeten kimsenin ömründe bir defa hac yapmasının farz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Buna göre hac ibadeti kitap, sünnet ve icma ile sabit olan en kuvvetli farzlardan biridir.

Hac eda edilişi bakımından ifrad, temettü ve kıran şeklinde üçe ayrılır. İfrad haccı, umre yapmaksızın sadece hac menasikini yerine getirmek suretiyle ifa edilir. Temettü haccında umre yapıldıktan sonra ihramdan çıkılır, ardından aynı dönemde tekrar hac için ihrama girilerek hac menasiki eda edilir. Kıran haccında ise ihrama girerken hem umreye hem de hacca niyet edilir ve aynı ihramla her iki ibadet yerine getirilir.

Bir kimseye haccın farz olması için onun Müslüman, akıl, baliğ ve hür olması, ayrıca hac görevini yapma imkânına sahip bulunması gerekir.

Hanefilere göre haccın ihram, Arafat vakfesi ve ziyaret tavafi olmak üzere üç farzı vardır. Bunlardan ihram şart, diğerleri ise rükün yani aslî unsur olarak kabul edilmiştir. Malikîler sa'y'i de farzlar arasında saymış, Şafiî alimleri ise bu dört farza saçları kısaltmayı veya tıraş etmeyi, rükünleri yerine getirirken bir kısmında sıraya uymayı da ilave etmişlerdir. Hanbelîlerin bir görüşüne göre haccın rükünleri Arafat'ta vakfe ve ziyaret tavafindan ibaretken bir diğerine göre ihram da rükünler arasında yer alır. Başka bir görüş bunlara sa'y'i de ilave eder ve rükünleri dörde çıkarır.

Haccın vacip sayılan birtakım menasiki daha vardır ki bunların terkin-den dolayı hac geçersiz olmaz. Ancak meşru bir mazeret yokken terk edi-

[65] Abdülkerim Özeydin, "Hac", *DİA*, Ankara, 1996, c. 14, s. 399.

[66] Âl-i İmrân, 3/97.

[67] Buhârî, İmân, 1, 2.

len her vacip için kefarete ödenmesi gerekir. Hanefî mezhebine göre haccın vaciplerinden bazıları şunlardır:

1. Mekke’ye gelip istikametlerine göre belirlenen yerlerde (mikât) veya buralara gelmeden önce ihrama girmek.
2. Safa ile Merve arasında sa’y etmek.
3. Arafat’tan Müzdelife’ye hac emirinden sonra hareket etmek.
4. Müzdelife’de vakfede bulunmak.
5. Arefe günü akşam ve yatsı namazlarını Müzdelife’de yatsı namazının vaktinde cemederek kılmak.
6. Cemrelere taş atmak (şeytan taşlamak).
7. İhramdan çıkmak için saçları tıraş etmek veya kısaltmak.
8. Mekkeli olmayan veya Mekkeli hükmünde sayılmayanların veda tavafı yapmaları.

Hacc-ı ekber kavramı, farklı şekillerde yorumlanmış olmakla birlikte bununla kastedilen mutlak hacdır. “Ekber” sıfatı, haccı umreden ayırmak için kullanılmıştır. Diğer taraftan özellikle halk arasında arefe günü cumaya rastlayan haccın hacc-ı ekber olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Kaynaklarda böyle bir isimlendirmeye rastlanmamakla birlikte bazı âlimler, arefe gününün diğer günlere göre bir üstünlük taşıdığı, o gün yapılan duanın daha faziletli olduğu şeklindeki rivayetlerle^[68] Cuma gününün faziletine dair rivayetlere^[69] ve Hz. Peygamber’in haccı sırasında arefe gününün cumaya rastlaması gibi sebeplere dayanarak iki mübarek günün bir araya geldiği böyle bir haccın daha makbul olacağını söylemişlerdir.^[70]

Hac, belirli fiillerin sadece Allah rızası için yapılmasından oluşan bir ibadettir. Onun hikmetlerini üç noktadan hareketle tespit etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Allah’ın insanlara bazı şeyleri yapmalarını emretmesi ve bunların yerine getirilmesi suretiyle kendilerine lütufta bulunma-

[68] Mâlik, “Hac”, 245-46.

[69] Buhârî, Cuma, 6, 19.

[70] Salim Ögüt, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14, s. 389-97.

sıdır. İkincisi haccı gerçekleştiren insanın ona hazırlanırken, menasikini ifa ederken ve ibadetini tamamladıktan sonra kendi kabiliyetine göre elde edebildiği olumlu sonuçlar. Üçüncüsü de bu ibadeti sadece Allah rızası için yerine getiren tek tek insanların iradelerinin ve tesir alanlarının dışında haccın bütün ümmete sağladığı faydalar ve onları ulaştırdığı yüksek seviyedir.

Her insan niyetine, iradesine ve yeteneklerine bağlı olarak hacdan farklı nasipler elde edebileceği gibi hiç nasip almadan bu seyahatten dönenlerin bulunması da mümkündür. Çünkü hac dış görünüşü itibariyle sembolleri andıran, gerçekte ise çeşitli ruhi eğitimleri sağlayan birbirinden farklı davranışların toplamından ibarettir. Bazıları için şeytan taşlama çok şey ifade ederken bazılarına tavaf, bazılarına Arafat, bir gruba da hac esnasında kurulan insani ilişkiler daha anlamlı gelebilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de Kâbe’den “Allah’ın evi” diye söz edilir.^[71] Bütün benliğiyle Allah’a bağlanan mümin, O’nun evini ziyaret etmeyi en büyük manevi zevk olarak telakki eder. Genellikle insanlar emir ve yasakların hikmetlerini ancak gereği gibi onları yerine getirdikten sonra fark ederler. Hacda önemli olan, sadece bir fiilin yapılması değil, onun özel bir amaçla, yani Allah’ın emrine uymak niyetiyle yapılmasıdır. Bir fiilin bu niyetle gerçekleştirilmesi onu ibadet haline getirir.

Mümin hac esnasında, Resûl-i Ekrem’in ve ashabının bulunduğu coğrafi mekanla karşılaşmakta, Kur’ân’da “Allah’ın koyduğu dini işaret ve nişanlar”^[72] olarak tavsif edilen bu mekanlarda bulunarak o dönemin manevi ruhundan nasip almaktadır.

Hac esnasında çeşitli münasebetlerle yapılan dualar, sadece Allah’a teslim olmanın ve bunu söz ve davranışlarla yaşamanın özlü bir ifadesidir. Özellikle telbiye çok anlamlıdır: “*Buyur Allah’ım, buyur! Davetini duyduğum, sana yöneldim. Şerikin yok Allah’ım! Emrine uydum, kapına geldim. Hamd sanadır; nimet senin, mülk senindir. Şerikin yok Allah’ım!*” Nihayet orada kesilen kurban, müminin sırf Allah istediği için malından vazgeçebi-

[71] Hac, 22/26.

[72] Bakara, 2/158.

leceğini belirtmesi ve bizzat kendini dahi Allah yolunda kurban edebileceğini fiiliyle göstermesi açısından manidardır.^[73]

Sonuç olarak İslam’ın beş temel şartından olan namaz, oruç, zekât ve hac, kişiyi Allah’a yaklaştıran, kulluk bilincine ulaştıran ve nefsi kötülüklerden arındırmaya yarayan önemli ibadetlerdir. Bu ibadetleri yerine getiren kişi, Allah’la olan bağını güçlendirmiş, kulluk vazifesini yerine getirmenin sevincini yaşamış ve ahiret hayatı için önemli bir yatırım yapmış olur. Rabbim cümlemizi bu ibadetleri hakkıyla yerine getiren kullarından eylesin.

BİBLİYOGRAFYA

Kur’ân-ı Kerîm.

Ateş, Ali Osman, *Asr-ı Saadet’te Dinler ve Gelenekler*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, (“Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam” Kitabı İçinde).

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (256/870), *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, I-VIII, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (255/869), *es-Sünen*, I-II, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.

Dönmez, İbrahim Kafi, “Oruç”, *DİA*, Ankara 2007, c. 33.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, I-V, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.

Erkal, Mehmet, “Zekat”, *DİA*, Ankara, 2013, c. 44.

-----, “Öşür”, *DİA*, Ankara, 2007, c. 34.

Görgün, Tahsin, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14.

Güner, Ahmed, *Asr-ı Saadet’te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, (“Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam” Kitabı İçinde).

Harman, Ömer Faruk, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14.

Hökekleli, Hayati, “İbadet”, *DİA*, Ankara, 1999, c. 19.

İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, I-VI, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.

[73] Tahsin Görgün, “Hac”, *DİA*, Ankara, 1996, c. 14, s. 397-99.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/886), *es-Sünen*, I-II, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.
- Karaman, Hayreddin, *Asr-ı Saadet'te İslam Hukuku'nun Oluşumu*, İstanbul, 2006, Beyan Yayınları, ("Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam" Kitabı İçinde).
- Koca, Ferhat, "İbadet", *DİA*, Ankara, 1999, c. 19.
- Mâlik, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Himyârî (179/795), *el-Muvatta*, I-II, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (261/874), *el-Câmi 'u's-sahih*, I-III, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (303/915), *es-Sünen*, I-VIII, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.
- Öğüt, Salim, "Hac", *DİA*, Ankara, 1996, c. 14.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hac", *DİA*, Ankara, 1996, c. 14.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ (279/892), *es-Sünen*, I-V, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", *DİA*, Ankara, 1999, c. 19.
- Şulul, Kasım, *Ana Hatlarıyla Siyer-i Nebi*, İstanbul, 2015, Ensar Yayınları.
- Yaşaroğlu, M. Kamil, "Namaz", *DİA*, Ankara, 2006, c. 32.
- Yitik, Ali İhsan, "Oruç", *DİA*, Ankara, 2007, c. 33.

